

جلوه‌های آیینی ماه محرم در فرهنگ مردم تالش^۱

عزیزالله صمدی ناوان^۲

واقعه کربلا و شهادت جانسوز حضرت امام حسین علیه السلام امام سوّم شیعیان و جمعی از نزدیکان و یاران آن حضرت، در روز جمعه دهم محرم سال ۶۱ هجری قمری روی داد. از همان هنگام تا کنون، آیین‌های محرم همراه با اشک و آه، در قالب عزاداری‌های این ماه، در سراسر ایران اسلامی با شکوه و جلوه خاصی در میان مسلمانان، بویژه شیعیان برگزار می‌شود. این سنن که به فراخور فرهنگ و شیوه‌های مرسوم در هر منطقه با یکدیگر تفاوت دارند، در اصل و هدف که همان زنده نگهداشتن ارزش‌های والای قیام عاشورا است، یکسان‌اند. از این رو برپایی مراسم محرم و خدمتگزاری به خاندان اهل بیت علیهم السلام از منظر اهل تسنن و تشیع تالش همواره از قداست و احترام ویژه‌ای برخوردار است. در این مقاله به اختصار به نحوه برپایی گوشه‌هایی از سنن محلی پیشواز و آداب شب‌ها و روزهای ماه محرم اشاره می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. شهرستان تالش، از شمال به شهرستان آستارا، از شرق به دریای خزر، از جنوب شرقی به شهرستان بندرانزلی و صومعه‌سرا، از جنوب به شهرستان فومن و از جنوب باختری و باختر به شهرستان خلخال و اردبیل محدود می‌شود. شهرستان تالش در امتداد ساحل دریا و انتهای غربی گیلان واقع شده است. مرکز این شهرستان، «هشتپر» است و اغلب اهالی اسالم، تالش، لیسار کرگانرود تا حدود آستارا اهل تسنن هستند.

۲. از فرهنگیان علاقه‌مند، با سابقه و بسیار فعال واحد فرهنگ مردم مرکز تحقیقات به‌شمار می‌روند. ایشان در سال ۱۳۳۴ در تالش به دنیا آمده‌اند و از سال ۱۳۵۳ هجری شمسی همکاری با واحد را آغاز کرده‌اند. نحوه آشنایی ایشان با واحد فرهنگ مردم، شنیدن برنامه‌های فرهنگ مردم از رادیو بوده است. آقای صمدی ناوان یکی از آموزگاران دلسوز این مرز و بوم هستند.

این مقاله را خانم شهرزاد دوستی پژوهشگر واحد فرهنگ مردم تنظیم کرده‌اند. doosti43@gmail.com

مراسم پیشواز

در شهرستان تالش، همچون تمام شهرها و روستاهای ایران، با نزدیک شدن به ماه محرم، زن و مرد، پیر و جوان و خرد و کلان با برپایی آیین‌های ویژه‌ای خود را برای پیشواز از این ماه آماده می‌کنند. از این رو چند روز مانده به ماه محرم به منظور استقبال از عزاداران حسینی، زنان و مردان تالشی، چه سنی و چه شیعه، یکرنگ و یکدل، با مشارکت یکدیگر، در مساجد، تکایا، حسینیه‌ها و بقاع متبرکه به تکاندن فرش‌ها، غبارروبی و نظافت در و دیوار و صحن‌ها می‌پردازند و ستون‌ها و سردرها و دیوارهای این اماکن را سیاه‌پوش می‌کنند. بازاریان، سردر مغازه‌ها و صاحبان منازل، سر درخانه‌ها را پرچم سیاه و سبز نصب می‌کنند و زنان عزادار جملگی سیاه‌پوش می‌شوند.

جوانان شیعه و سنی، دوش به دوش یکدیگر ایستگاه‌های صلواتی و خیمه‌هایی را در مقابل مساجد جامع و گلزار شهدا برپا می‌کنند. در شب اول محرم، عده‌ای سنج‌زن بر بالای مساجد شهرها و روستاهای شهرستان تالش می‌روند و با نواختن سنج از مردم دعوت می‌کنند تا در مراسم عزاداری شرکت کنند.

برخی از زنان به شستن و تمیز کردن پارچه‌های رنگارنگ علم‌ها و بعضی دیگر به پاک کردن برنج و شکستن قند مشغول می‌شوند.

آیین تشت گذاری نیز همه‌ساله در آستانه ماه محرم، در شهرستان تالش اجرا می‌شود. این سنت برخاسته از شور و عشق به محرم، کربلا و حماسه‌های جاودان آن است. با برپاداشت این آیین سنتی در مطلع محرم هر ساله زنگ محرم به صدا درمی‌آید. این مراسم در سه روز آخر ذی‌الحجه برگزار می‌شود و جایگاه ویژه‌ای در مراسم ماه محرم منطقه دارد. شایان ذکر است حفظ و نگهداری تشت محرم که داخل و کناره‌های آن آیات قرآن حک شده، موروثی است و نگهدارنده تشت، یک شب قبل از آغاز محرم سفره‌ای در سرای خویش می‌گستراند و تمام اهالی را برای اطعام به منزل خویش دعوت می‌کند و اهالی پس از صرف شام با پرداختن به مراسم سینه‌زنی و مرثیه‌خوانی تشت را از خانه صاحب تشت بیرون می‌برند و در محله‌ها می‌گردانند و در خاتمه آن را به مسجد محل منتقل می‌کنند و در جایگاه مشخصی که از قبل برای قرار دادن تشت تهیه شده است قرار می‌دهند. خادم

مسجد در زمان‌های مشخصی در کنار تشت می‌ایستد و کسانی که نذر دارند به مسجد می‌آیند و نذورات نقدی و غیر نقدی خود را داخل تشت می‌گذارند. اهالی، ضمن پرداخت نذورات، مرثیه می‌خوانند و بر سر و سینه خود می‌زنند.

برپایی آیین تشت‌گذاری را برخی مرتبط با اهمیت آب و جایگاه آن در حادثه کربلا می‌دانند و برخی معتقدند امام سوم شیعیان، روز ۲۷ ذیحجه آب مشک‌ها را در تشت‌ها ریخته و لشکر حرّ و اسبان سپاهش را سیراب کرده است. برخی دیگر نیز می‌گویند آب در اینجا نماد مشک پر آب حضرت عباس علیه السلام علمدار سپاه کربلاست.

در روز عزا، تشت را پر آب می‌کنند و در کنار آن نوحه‌خوانی و سینه‌زنی می‌کنند و دست‌هایشان را به نیت زیارت به تشت نزدیک می‌کنند و در خاتمه به نیت تبرک و شفا قدری از آن برمی‌دارند. در پایان مراسم، ریش‌سفیدان هر محل تشت‌ها را با احترام به صاحبان آنها تحویل می‌دهند.

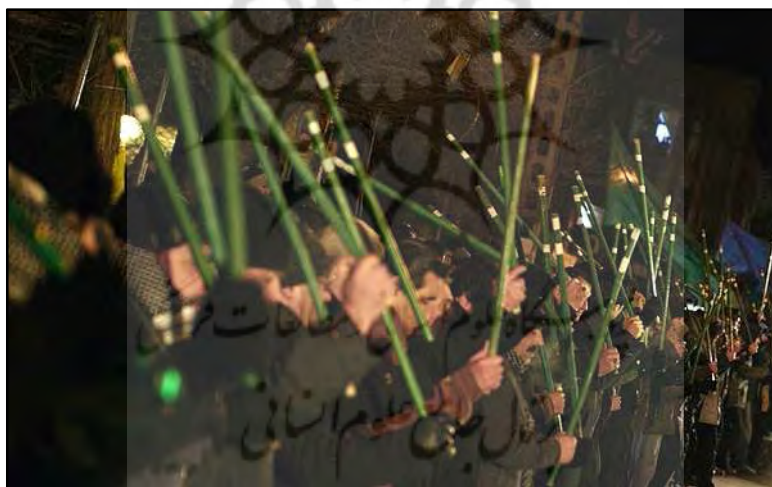
در شب اول محرم، مراسم علم‌بندی در شهر شاندرمن و روستاهای امامزاده شفیع، دران، انجیلان، نیلاش و سیاهرود برگزار می‌شود. پس از آنکه پارچه‌های غبار گرفته علم را زنان می‌شویند و تمیز می‌کنند، مردان داخل صحن و سرای مسجد می‌نشینند و مشغول بستن پارچه‌های رنگارنگ به دور علم می‌شوند و پنجه علم را که به طور معمول از جنس

برنج و به رنگ طلایی است بر نوک علم می‌بندند. علم آماده شده را با ذکر صلوات بر محمد و آل محمد و یاحسین‌گویان، با ادب و احترام، کنار منبر مسجد قرار می‌دهند و شب‌ها دو نفر از اعضای هیئت‌های سینه‌زنی و زنجیرزنی علم‌ها را برمی‌دارند، در جلو دسته قرار می‌گیرند و تا پاسی از شب در مسجدها و محله‌ها و کوچه‌ها دور می‌زنند و به مرثیه‌خوانی و سینه‌زنی می‌پردازند.

شب‌ها و روزهای عزاداری ماه محرم

در روزهای عزاداری، مردم دست از کارهای روزانه می‌کشند و فقط به انجام امور مربوط به عزاداری می‌پردازند.

جوانان سیاهپوش و شیفته سرور و سالار شهیدان تالش در ایستگاه‌های صلواتی که در نقاط مختلف شهر و روستاها برپا می‌گردد از اوّل محرم تا سوّم امام حسین علیه السلام به پخش چای، خرما و شیرینی‌های محلی اقدام می‌کنند.

یکی از رسوم عزاداری ماه محرم که در گذشته دور مرسوم بود آیین چوب‌زنی «شاخسی و اخسی» (šâxsi vâxsi) بود. بدین ترتیب که عزاداران حسینی در خانه یکی از اهالی که اتاق‌های خانهاش وسیع بود جمع می‌شدند. داخل اتاق مردان و جوانان چوب‌زن

در وسط اتاق به صورت دایره‌وار قرار می‌گرفتند و هر یک چوبدستی نیم‌متری در دست می‌گرفتند. آنها به طور دایره‌وار حرکت می‌کردند و با هر بار عقب یا جلو گذاشتن پاها هر یک به صورتی هماهنگ چوبدستی خود را به چوبدستی فرد کنار خود می‌کوبید و در هر مرحله کوبیدن چوب‌ها می‌گفتند: شاخسی (یا حسین)، واخسی (وای حسین)؛ و زنان و کودکان و پیران در گوشه و کنار اتاق نظاره‌گر این رسم می‌شدند و صاحبخانه از عزاداران با چای پذیرایی می‌کرد. کم‌کم گروه چوب‌زن‌ها وارد حیاط می‌شدند و در دو صف روبه‌روی یکدیگر قرار می‌گرفتند و با جلو و عقب یا چپ و راست کردن پاها هر یک از آنها چوبدستی خود را به چوبدستی فرد روبه‌رو و از بالای سر می‌زدند و دوباره می‌گفتند: شاخسی واخسی؛ و پس از ساعتی مراسم عزاداری به پایان می‌رسید.

امروزه در برخی مناطق تالش، «شاخسی، واخسی» به صورت سینه‌زنی انجام می‌شود و مردان و جوانان هماهنگ در صف‌های ردیف هم یا دایره‌وار به طوری که از بغل کمربند یکدیگر را با یک دست گرفته‌اند و با آهنگ و ریتم خاصی در حالی که اندکی زانوها را خم کرده و به طرف جلو خم شده با صدای بلند با دست راست بر سینه می‌کوبند و هم‌صدا می‌گویند: شاخسی (شاه‌حسین). بعد به آرامی به حالت اول برگشته یعنی بلند شده، راست می‌ایستند و می‌گویند: واخسی (وای حسین). سپس شیپورچی در جلو صف هر چند گاه شیپور می‌زند. هر بار که شاخسی واخسی گفته می‌شود چند ثانیه سکوت بر دسته حاکم می‌شود و در همان حالت سکوت یک قدم برمی‌دارند و دوباره خم شده همان حالت و حرکت را انجام می‌دهند و با دست محکم بر سر و سینه می‌کوبند. این حرکات چندین مرتبه پشت سر هم انجام می‌شود.

استقبال و بدرقه هیئت‌های مهمان

در روزهای عزاداری هرگاه هیئت‌ها و دسته‌های عزاداری شهرها و روستاهای شهرستان تالش، راهی بقاع متبرکه امامزاده شفیع، امامزاده سید محمود دینوری و دیگر اماکن متبرکه می‌شوند، دسته‌های سینه‌زن و زنجیرزن بقاع در دو سوی جاده ورودی در بقاع مستقر می‌شوند و از هیئت‌ها استقبال می‌کنند؛ همچنان که هنگام وداع هیئت‌ها از بقعه نیز آنان را

بدرقه می‌کنند. شایان ذکر است که ورود و وداع دسته‌های سینه‌زن و زنجیرزن مهمان با مرثیه‌خوانی همراه است.

پس از پایان مراسم روضه‌خوانی، در مساجد سفره می‌گسترانند و خانواده‌هایی که نذری دارند، آش دوغ، حلوا، خرما، نان برنجی، نان فطیر، سبزی و میوه و انواع چلو خورشت را در مجمعه می‌گذارند و به مسجد می‌برند.

نذر و نیاز

محرم با نذر و نیاز عجین است و هر سال در این ماه بزرگ، دلباختگان قافله‌سالار شهادت در شهرستان تالش، چه شیعه و چه سنی در هر لباسی، براساس توانایی‌هایشان، آنچه را صلاح می‌بینند، در طبق اخلاص می‌نهند و تقدیم می‌کنند؛ مانند نذر هیئت‌های عزاداری، اطعام عزاداران، لباس علم، قربانی و خرج امام حسین علیه السلام و مواردی دیگر از این دست.

خرج امام حسین علیه السلام

خرج امام در روزهای عاشورا، سوّم، هفتم و چهلم شهادت امام حسین علیه السلام صورت می‌گیرد. به طور معمول، در مسجد گنجی محلّه و اغلب خانه‌ها از عزاداران حسینی پذیرایی می‌شود و در تمام این مدت، درهای خانه‌هایی که خرج می‌دهند، از شیعه و سنی بر روی همگان باز است؛ یعنی هر کسی می‌تواند وارد خانه‌ای که خرجی می‌دهد شود و غذا میل کند و هنگام رفتن به خانه نیز مقداری از آن را همراه خود ببرد؛ غذاهایی که تدارک دیده می‌شود شامل چلوگوشت، چلومرغ، چلوفسنجان و آبگوشت است. خلاصه هر کس به فراخور استطاعت مالی خود در این کار شرکت می‌کند و خانواده‌هایی که روز چهلم امام، خرجی امام حسین علیه السلام می‌دهند، یک پرچم سیاه سردر حیاط خانه خودشان آویزان می‌کنند تا مردم با دیدن آن متوجه این موضوع شوند.

نذر هیئت‌ها

دو روز قبل از تهیه غذای نذری، متولی هیئت یا مسجد، از طریق بلندگوی مسجد همگان را با خبر می‌سازد که اگر نذری دارند به مسجد بیاورند. آن گاه تمامی نذورات نقدی یا جنسی را هیئت امنای مساجد جمع‌آوری می‌کنند و متناسب با نذورات جمع‌آوری شده، مواد اولیه برای غذاهای امام حسین علیه السلام تهیه و در روزها و شب‌های تاسوعا و عاشورا و در شام غریبان از سوی زنان طبخ می‌شود. علاوه بر سینه‌زنان و زنجیرزنان، دیگر مردم عزادار هم اطعام می‌شوند و از نذری نصیب می‌برند.

برخی نذر می‌کنند که اگر شالیزار آنها دچار خشکسالی نشود و محصول برنجشان پربرکت باشد، مقداری از محصول خود را نذر خرجی امام حسین علیه السلام کنند.

از دیگر نذورات متداول، قربانی در برابر دسته‌های عزاداری یا تشت محرم است. در این آیین، افرادی که برای مقاصد خاصی نذر قربانی دارند، بعد از برآورده شدن حاجات خود یا قبل از آن، گوسفندی را در برابر دسته عزاداری یا مراسم تشت‌گذاری، قربانی و گوشت آن را بین فقرا و اهالی محل تقسیم می‌کنند.

زنان حاجتمند، به علم دخیل می‌بندند و یا چادری بر سر می‌اندازند و طوری که شناخته نشوند، در وسط صف‌های دسته عزاداری می‌نشینند تا دسته از دو طرف آنها حرکت کند به این امید که حاجاتشان برآورده شود.

مراسم تاسوعا

در روز تاسوعا، دلدادگان و شیفتگان ابا عبدالله الحسین علیه السلام در قالب دسته‌های زنجیرزنی، سینه‌زنی و سنج‌زنی، به همراه مرثیه‌خوانی در بقاع متبرکه (امامزاده شفیع، بقعه غریب‌بنده، مزار عارف گیلانی سید شرفشاه دولایی و ...) حضور گسترده‌ای دارند.

مراسم روز عاشورا

در شهرستان تالش و روستاهای اطراف، بامداد روز عاشورا، زمانی که هنوز خورشید طلوع نکرده است، عزاداران با در دست داشتن شاخه‌ای از گیاه شمشاد وارد مساجد و

اماکن متبرکه می‌شوند و به گرد مسجد یا بقعه می‌چرخند و سینه می‌زنند و مرثیه می‌خوانند.

عزاداران حسینی پس از صرف غذا در روز عاشورا، در خانه‌هایی که خرجی (اطعام) می‌دهند، علاوه بر خواندن دعای ختم مجلس، مراسم دعای سفره، صلوات خوانی و فاتحه‌خوانی برای اموات صاحب اطعام را برگزار می‌کنند.

مراسم تابوت، نعش و گهواره‌گردانی در محله‌ها نیز در قالب دسته‌های شبیه‌گردانی برپا می‌شود.

قبل از اذان ظهر، در روستای گنجی محله تالش، گوش نوزادان و دخترکان خردسال را بانویی با سابقه و خوش‌نام، سوراخ می‌کند و به این ترتیب، مادرانی که نذر دارند گوش دختر بچه‌هایشان در این روز بزرگ سوراخ شود، ابتدا نذورات خود را به تشنه امام تقدیم می‌کنند و سپس دختر بچه را به دست آن بانو می‌سپارند تا گوش وی را سوراخ کند. سپس پول نذری برای سوراخ کردن گوش فرزندشان را به بانویی که مسئولیت سوراخ کردن گوش را بر عهده دارد، می‌دهند و آن زن پول دریافتی را به مسجد هدیه می‌کند تا خرج مسجد و عزاداران شود.

شامگاه عاشورا (شام غریبان)

هیئت‌های عزاداری شام غریبان در مساجد، تکایا، حسینیه‌ها و بقاع متبرکه تالش حاضر می‌شوند و تا نیمه‌شب به عزاداری و مرثیه‌خوانی می‌پردازند. در این شب، پنجه علم را بازمی‌کنند و به شکل وارونه در همان جای قبلی می‌بندند. انجام این کار به نشانه احترام به دست بریده حضرت عباس علیه السلام علمدار کربلاست.

هنگام نزدیک شدن به غروب خورشید روز عاشورا، در مقابل مساجد جامع شاندرمن و ماسال این شهرستان، اطراف گلزار شهدا، خیمه‌هایی که از قبل به نشانه خیمه‌های اباعبدالله‌الحسین علیه السلام و نزدیکان و یارانش برافراشته شده بود، پس از نوحه‌خوانی همراه با سینه‌زنی، به آتش کشیده می‌شود و هم‌زمان، اشک و آه و شور یا حسین، فضای اطراف خیمه‌ها را پر می‌سازد.

در شامگاه شام غریبان، در مسجد گنجی محله، شام تدارک می‌بینند و از عزاداران پذیرایی می‌کنند. برخی نیز به نیت تبرک و برآورده شدن حاجاتشان تلاش می‌کنند تا قدری از این شام غریبانه بگیرند.

علم‌واچینی

در روز سوّم شهادت امام حسین علیه السلام مراسم «علم‌واچینی» برگزار می‌شود؛ به این ترتیب که پارچه‌های علم‌ها را با احترام از علم جدا و تا می‌کنند و در بقچه‌هایی قرار می‌دهند.

به طور کلی، مراسم و آداب و سنت‌هایی که در منطقه تالش برپا می‌شود نشان می‌دهد که نه تنها شیعیان ایران که اهل تسنن نیز در این ماه همگام با برادران و خواهران خود فعالانه در برپایی و برگزاری این آیین مشارکت می‌نمایند. برپایی مراسم پیشواز با مشارکت مردان و زنان شیعه و سنّی در مساجد، تکایا، حسینیه‌ها و بقاع متبرک، برگزاری آیین‌های سینه‌زنی و دسته‌های عزاداری، ادای نذر و دادن خرجی در این ایام همگی حاکی از عشق مردمان این سرزمین به حضرت سیدالشهدا امام حسین علیه السلام است.^۱

۱. مطالب این گزارش از اسناد فرهنگ‌یاری واحد فرهنگ مردم تنظیم شده است.